TÜRKMEN "IRIMLARI" (HALK İNANIŞLARI) VE İŞLEVLERİ

Turkmen's Irıms, (Folk Beliefs) and Their Functions

Yrd. Doç. Dr. Ahmet GÖKÇİMEN*

ÖZ

Halk inanışları, geçmişten günümüze çeşitli işlevlerle Türkmenistan'da önemli bir yere sahiptir. Onlar bir nevi günlük yaşamın yasalarıdır. Sosyalizmden bağımsızlığa uzanan süreçte Türkmenler için halk inanışları, milliliği koruyan büyük bir faktör olmuştur. Hayatın her alanını ve her varlığı kuşatan ırımlar, Türkmenler için iyi ve kötüyü ayırt etmede, olumluya yönelmede, kötülükten kurtulmada ya da kaçınmada; teşvik, yasaklama, koruma ve motive etme görevlerini üstlenir. Özellikle sosyalist dönem ve sonrasında dinden daha öncelikli bir konuma sahip olmuşlardır. Irımlar, Türkmenistan'da sadece kırsal alanda değil, şehir hayatında da varlıklarını sürdürürler. Üstelik ırımlar, birçok gelenek, görenek ve uygulamanın içerisinde de çeşitli işlevleri tamamlayan unsurlar olarak bulunurlar.

Halk inanışı anlamına gelen ırım sözcüğü, sadece Türkmenlere özgü değildir. Kelime, Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan başta olmak üzere komşu Türk halklarında da benzer ve farklı anlamlarla kullanılmaktadır. Bu yazıda öncelikle ırım sözcüğünün Türkmencedeki ve diğer Türk lehçelerindeki anlamları üzerinde durulmuştur. Daha sonra ırımların kökenlerine ilişkin değerlendirmeler yapılmış, Türkmen toplumundaki işlevleri, evlilikle ilgili ırımlar örnek gösterilerek açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Türkmen, Irım, Halk inanışı, Evlilikle ilgili inanışlar, Toplum

ABSTRACT

Folk beliefs, with their various functions and effects fostered by past, have a significant place in Turkmenistan. They are in a way laws of daily life. They have proved a great factor that has protected nationalism for the Turkmen in the process from socialism to independence. Covering all parts of life and all entities, folk beliefs are used by the Turkmens to distinguish between good and evil, to lead oneself to positivity, to ged rid of or avoid the evil and they assume encouraging, prohibity protecting and motivating roles. They had a more privileged status compared to religion especially during socialistic period and later. Folk beliefs continue to exist not only in rural Turkmenistan but also in urban life. In addition, they exist as a complementary element with different functions in various traditions, customs and practices.

The term "ırım" which means folk beliefs, is not only peculiar to the Turkmens. The word "ırım" is used with identical and various meaning especially in neighbouring Turkish peoples suc as Uzbekistan, Kazakhstan and Kyrgyzstan. This study examines the various meanings of the word "ırım" in Turkmen and in the dialects of the neighbouring Turkish communities. It also makes explanations about the roots of ırıms and their functions in the Turkmen society by giving examples related to marriage.

Key Words

Turkmen, Irım, Folk belief, Beliefs related to marriage, Society

GİRİŞ

Türkmencede halk inanışı anlamına gelen "ırım", Türk dünyasında ve Türkmenistan'da yaygın bir biçimde kullanılır. Gerek halkın yoğun ilgisi gerekse bağımsız Türkmen devletinin teşviki ile ırımlar toplumda çeşitli işlevler görmektedir. Türkmen halkı, geçmişten geleceğe taşıdıkları bu folklorik unsuru, gündelik yaşamın bir parçası olarak düşünür. Aslında onlar bir nevi çeşitli konularda Türkmen'in hayata bakışını ve felsefesini teşkil eder.

Halkın yaşamında her aşamada hem örf ve adetlerle bütünleşmiş hem de kendi başına çeşitli ırımlar bulunur. Irımlar, kılavuzluk yönü ile gündelik yaşamda Türkmenler için bir yol haritası niteliğindedir. Bu cihetle ırımlar; yasak, teşvik ve motive gibi birçok fonksiyonu

* Atatürk Üniv. Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi, gokcimen@atauni.edu.tr

üslenir. Bir açıdan hurafe diye bakılan halk kültürünün parçası olan ırımlar, Türkmenlerde özellikle sosyalist dönemde milli benliği koruyan, dinin önünde bir unsur olmuştur. Türkmen halkı, bağımsızlık sonrası onları dışlamamış, aksine kucaklamıştır. Halk inanışı, Türkmen'in ulusal değerleri arasında yer almıştır. Bağımsız Türkmenistan'ın ilk Cumhurbaşkanı Saparmırat Türkmenbaşı "Ruhnama" adlı eserinde milli kültürü bağısızlığın bir gereği olarak görmüştür. *"Bağımsız milli devlet kuruluşunun milli siyaseti, halkın gönlünde bulunan milli arzusu, milli iktisadı, milli kültürü, milli ordusu olmazsa milli devlet var olamaz."* (Durdıyev, 2002: 15) Türkmenbaşı, milli kültür adı altında tüm milli folklor ürünlerini önemsemiştir. Üstelik Türkmen anayasasında milli kültürü oluşturmak ve geliştirmek için bir kanun çıkarmıştır. Çalışmamızda halk kültürü ürünlerinden biri olan ırım sözcüğünün anlamı üzerinde durulduktan sonra kaynakları ve Türkmen toplumu üzerindeki etkisi açıklanmıştır. Metin içerisinde kaynağı verilmeden kullanılan ırımlar, 2004'te yaptığım Türkmenistan gezisi sırasında derlenmiştir.

A. Irım Sözcüğünün Anlamı: Türkmenler halk inanışına "ırım" adını verirler. Irım kelimesi, "ır", bir şeye inanmak fiil kökünden türetilmiştir. Anlamı ise geçmişten gelen örf, adet veya herhangi bir şeye inanmadır. (Türkmen Dilinin Sözlüğü 1962: 732) Sözcüğün anlamına dikkat edilirse, Türkmenler halk inanışlarını adet ya da gelenekle iç içe kabul eder ve sosyal düzen unsuru olarak tanımlarlar. *"Duygulu toprağın en eski ve hayati mahsullerinden biri ırımlardır. Bunlar zamana bağlı değildir. Vakit geçirmek, şakalaşmak için oluşmamıştır. Onlar inançla bağlantılı, tek başına gelişen hadiselerdir. Irımlar ve rüya yorumları, insan yaşamının çeşitli safhalarında gözlemle ortaya çıkarılmış, hakikatleri ve tasavvurları belirtir."* (Geldiyev 2003: 283) Bu tanımda ırım, Türkmen halkının geçmişten getirdiği, inanç unsuru taşıyan ve ciddi bir gözleme dayanan mahsulü olarak ele alınır. Radloff sözlüğünde, ırım hakkında şu bilgileri verir: *"Kehanet, fal bakmak, hurafe."* (Radloff 1960: 1370) Abdulkadir İnan, ırımın Eski Türkçede fal anlamına gelen "ırk" sözcüğü ile kök bakımından alakalı olduğunu şöyle ifade eder: *"Kıpçak lehçelerinde "teşeum" ve "tefeul" anlamlarına gelen "ırım" kelimesi vardır ki bu da kök bakımından ırk ile bağlı bir terimdir."* (İnan 2000: 151) Türk dünyasında çoğunlukla ortak kullanılan ırım sözcüğü diğer lehçelerde şu anlamlara gelir: *"Herhangi bir maksat ile alınmış hurafe içerikli tedbir. Kötülüğü gidermek için düğün evinden bir nesne almak gibi."* (Özbek Tiling İzahli Lügati 1981: 333) *"İnanç."* (Kazakça Türkçe Sözlük 1984: 324) "*Alametlere fallara inanma*."(Yudahin 1998: 358) Irım sözcüğünün çeşitli Türk Lehçelerinde irim, irim çirim, ırım cırım, ırım sırım şeklinde telaffuzları da mevcuttur. Genel olarak ırım, Orta Asya Türk Lehçelerinde halk inanışı, hurafe ve fal anlamında kullanılır. Altay, Abakan, Teleüt, Kırgız gibi Türk boylarında ırım, "fal" manasında yer alırken, Türkmenlerde "halk inanışı, hurafe" şeklindedir.

B. Türkmen Irımlarının Kaynakları: Türkmen halk kültüründe ırımlar yaşamın her alanında bulunmuştur. Bunlar geçmişten gelen derin bir kültürün ve tecrübenin izlerini taşırlar. Irımlar, iyi ve kötüyü ayırmada kıstas olma, sosyal kontrol mekanizması, tabiatı ve toplumu düzene sokma, çeşitli olay ve durumlarda tedbir alma gibi özelliklere

sahiptir. Halk inanışlarının inanç ve köken boyutu için Tatlılıoğlu şunları söyler: *"Halk inançlarının belirleyici özelliklerinin başında millilik vasfı gelmektedir. Halk inanışları bir yönüyle ahlak kuralları, diğer yönüyle de muaşeret kuralları ile benzerlik gösterir. Halk inançları tarihin derinliklerinden süzülerek gelmiş, belli bir takım tecrübelerle şekillenmiş, bir birikim sonucu ortaya çıktığı için değişmezlik özelliği taşır. Halk inançları genelde meçhuliyet üzerine bina edilmiştir. İnanç ögesini oluşturan asıl etken unutulmuş, ama onun bıraktığı izler kendisini inanç olarak toplumun bünyesinde korumuştur."* (Tatlılıoğlu 2000: 153) Türkmen ırımlarında millilik, ahlak ve muaşeret yönleri belirleyici etkenlerin başında gelir. Tatlılıoğlu'nun da belirttiği gibi tarihin derinliklerinde vücuda gelmiş Türkmen ırımlarının bilinmeyen kökenini ve kaynaklarını araştırmak için mitoloji, Şamanizm, Atalar Kültü, Tabiat kültleri, İslamiyet ve diğer unsurları dikkate almak gerekir. Çünkü Türkmen ırımlarının içeriğine derinlemesine bakılınca sözü edilen kaynaklara ait ipuçları ile karşılaşılır. G. Geldiyev, ırımların iki kaynaktan beslenerek ortaya çıktığını ve geliştiğini söyler. Bunlardan birincisi halkın örf adet ve geçmiş yaşamı, diğeri ise dindir. *"Irımların ortaya çıkışı ve kaynağı çeşit çeşittir. Onların bir kısmı halkın dep dessurları ile (adetlerle ilgili bir terim) bağlantılı türer ve özünü, başlangıcını tarihin derinliklerinden alır. Bir kısmı ise dini inançları ortaya çıkaran örf adetlerden kemale gelir, başka bir bölümü de geçmiş itibariyle dini inancın özü ile bağlantılıdır. Üstelik örf adetten, dini inançtan doğan ırımların hepsini Türkmen halkının İslam'ı kabul ettiği IX. asırdan başlangıç kabul etmek doğru olmaz. İslam'dan önceki dini inançların izleri de ırımlarda yaşamaya devam eder."* (Geldiyev 2003: 283) Geldiyev, Türkmen halk inanışları için hem İslamiyet öncesini hem de İslamiyet sonrasını dikkate almak gerektiğini vurgular. Çünkü halk inanışları gibi çok yönlü ve derin kökleri olan ürünleri, geniş bir yelpazede çok unsurlu değerlendirmek lazımdır. Bu incelemede Türkmen ırımlarının kökenine inilmesinin sebebi, toplumda neden hâlâ yaşadıklarını izah etmek, eskinin ve köklerin tesirini göstermek içindir. Burada sırasıyla mitolojiden başlayarak ırımların kaynaklarına dair örnekler verilip açıklamalar yapılacaktır.

a. Mitoloji: Türk mitolojisinde Büyükayı yıldız kümesi ile ilgili çeşitli anlatılar vardır. Türklerin "yediger", "yedi kör", "yedi ker" gibi adlar verdikleri büyük ayı, Türkmenlerde "yedigen" olarak isimlendirilir. Bu adlandırma 11. yüzyıldan sonra yaygın bir biçimde kullanılmıştır. Yedigenle ilgili bir Türkmen halk inanışı şöyledir: *"Yedigenim yedi yıldız, yedi gezer, yedi konar, sayarsan sevabı var diye yedi kez söylenirse sevap kazanılır."* (Öreyev 1993: 48) *"Birçok Türk boyunda Büyükayı'nın yedi kardeş, yedi han, yedi haydut, kız kaçıran yedi kardeş veya dört geyik üç avcı olduğu inancı vardır."* (Ögel 1995: 209–210) Büyükayı ile ilgili bu Türkmen ırımı, Türk mitolojisinde önemli bir yeri olan yıldızlarla ilgili inançların bir kalıntısı sayılabilir. Çünkü halk, stilistik yedi sayısını da etrafında toplayan bu yıldızın, sayısı kadar tekrar edilirse, sevap kazandıracağına diğer bir deyişle iyilik getireceğine inanır. Gök Tanrı inancındaki yıldızın kutsiyetini ve astral haritadaki yerini unutmamak gerekir. Eski Türk muhayyilesinde yıldız, Tanrı'nın inşa ettiği çadırın pencereleridir. (Eliade 1999: 292-293) Bir Türkmen halk şiirinde yıldızla ilgili şu ifadeler yer alır. *"Yalvarayım Hüda'ya, Yıldıza, güne, aya."* (Kiçigulov 1978: 170) Şiirde

Tanrı'dan sonra adları anılan astral varlıklardan biri de yıldızdır. Bu örnekte de belirtildiği üzere Türkmenler eski inanışların bir uzantısı olarak yıldıza kutsiyet ve Tanrısal bir fonksiyon yüklemiştir ve halk inanışlarına taşımıştır. Dolayısı ile Türkmen ırımları için mitik kökenlere başvurulduğunda çok önemli bağlar olduğu ortaya çıkacaktır.

b. Şamanizm: Türkmen ırımlarının bazılarının kaynakları için Şamanizm'e başvurmak gerekir. Çünkü Türklerin dolayısıyla Türkmenlerin eski inançlarından olan Şamanizm, İslam dini kabul edilse de çeşitli formlarda varlığını korumuştur, tamamıyla kaybolmamıştır. Türkmenlerin bir kısım ırımlarında Gök Tanrı inancının izleri görülür. Örneğin *"Ateşe tükürsen dilinde yara çıkar."*(Öreyev 1993: 48) Bu inanış, ateşin kutsallığını ifade eder ve onu korumayı bir yasak öne sürerek sağlar. Irıma göre ateşe tükürmenin sonunda kişi cezalandırılacaktır ve dilinde yara çıkacaktır. Bilindiği üzere Şamanizm'de ateşin önemli bir rolü vardır. Bir kısım ritüeller ateş etrafında yapılır. Ateşin ruhuna saygı sunulur. Şamanizm'de ateş, Tanrı Ülgen'in hediyesidir. *"Altayların ateşe karşı söyledikleri dualarda "güneş ve aydan ayrılmışsın" derler, ateşin gökten Ülgen-tanrı tarafından gönderildiğine inanırlar. Mübarek sayılan bazı şeylere ve ruhlara karşı "küfür" sözler sarf edilebilirse de ateş hakkında böyle şey söylenmez. Ateşi su ile söndürmek, ateşe tükürmek, ateşle oynamak kesin olarak yasaktır."* (İnan 2000: 67) İzahlardan hareketle bu Türkmen ırımının kökeni hakkında Şamanizm'le bağlantı kurulabilir. *"Türk-Moğol topluluklarının inançlarında çok kutsal sayılan ateşte de bir ruh olduğuna inanılmaktaydı. Ateşin temizleyici, kötü ruhlardan ve hastalıklardan koruyucu bir unsur olduğu kabul edildiği için ona kurban sunulduğu ve saçı yapıldığı bilinmektedir."* (Çoruhlu 2002: 49) Ateşe yüklenen kutsallığın bir kalıntısı olarak Türkmenler ona saygı duyar ve tükürmezler.

c. Atalar Kültü: Türkmenler arasında yaşlı insanların büyük saygınlığı vardır. Bir Türkmen halk inanışında "ata babasının ekmediği adam acı dikse büyümez" denilir. Türkmenler arasında tatlı tohumdansa acı tohumun daha kolay yeşereceği inanışı vardır. Burada yaşlıların ön ayak olmasa acı bile dikilse yetişmeyeceği belirtilmiştir ve evladın büyüklerinin öncülüğüne ihtiyacı olduğuna işaret edilmiştir. Başka bir inanışta da yağmur yağması için yaşlı bir insanın duası alınırsa yağış gelir. İnanışın vurguladığı yaşlı bir kimsenin duası aslında Türk destanlarındaki bilge kocaları, Dede Korkut'u ve mitlerdeki olgun, önder yaşlı kişileri hatırlatır. Çünkü birçok vakada söz konusu yaşlılar anahtar kişidir ve sıkıntıları çözer. Aynen buna benzer biçimde Türkmenler toplumda belli işleri yaşlıların öncülüğüne bırakmıştır ve onlar vasıtasıyla çözmüştür. Tıpkı yağmur duasında olduğu gibi. "Aksakal" denilen yaşlı erkekler, toplum içinde özel bir konuma sahiptir. Örneğin bir aksakal izin vermedikçe bir mecliste konuşulmaz, yemeğe başlamadan başlanılmaz veya onun buyrukları hemen yerine getirilir. Hatta Bağımsız Türkmenistan'ın yönetiminde ihtiyarlardan oluşan özel bir danışma heyeti vardır. Türkmen halk inanışına göre yaşlı biri, altmış üç yaşına ulaşınca onun için "ak toy" tertip edilir. Bu inanışa bağlı toy yapılmasının temelinde bir taraftan yaşlıya saygı, diğer taraftan altmış üç yaşına ulaşma bulunur. "Ak toy" merasimi, geniş bir kitlenin katılımıyla yapılan yemekten ve yaşlıya sunulan tebrik, uzun ömür temennisi ile hediyelerden oluşur.

(Tatlılıoğlu 1999: 24) Büyüklerin böyle saygın olduğu bir toplumda inanışın sebeplerini atalar kültünde aramak gerekir. Çünkü geçmişten gelen bir kısım halk inanışları, eski kültürün izlerini günümüze kadar taşımıştır.

d. İslam Dini: Türkmen halk inanışlarının bir kısmında İslam dininin etkisi ve izleri görülür. Özellikle günah-sevap kavramları bunun en bariz özelliğidir. Dinle alakası olsun ya da olmasın birçok meselede Türkmenler olayları günah ya da sevap diye ayırmışlardır. Dinin teşvik ya da yasaklayıcılığından yararlanmışlardır. Böylece toplumda bir kısmı geçmişten gelen ama daha sonra dinle birleşmiş halk inanışları ortaya çıkmıştır. İslam fıkhında, halkın kullandığı bir kuyuya kedi düşerse kırk kova su boşaltmadan oradan su içilmez diye bir uygulama bulunmaktadır. Bu uygulamanın aynısı Türkmen ırımlarında da vardır. Türkmenler kedi düşmüş kuyudan kırk kova su boşaltılmadıkça su içmeyi haram kabul etmişlerdir. Dolayısıyla dindeki bilgi, inanıştaki haram kavramıyla birleşerek bir halk inanışı haline gelmiştir.

e. Tabiat kültleri: Türkmen halk inanışları içerisinde çeşitli tabiat kültlerinin izleri görülür. Örneğin ağaç ve su tabiat kültlerinin en yaygınlarındandır. Bir Türkmen ırımında *yeşeren ağacı yakmak günah* sayılır. Türk kültüründe ağacın kutsallığı yaygındır. Ağaçlar korunmalıdır. Irımda ifade edilen koruma, günahın yasaklayıcı yönü ile kuvvetlendirilmiştir. Bilindiği üzere Eski Türk inançlarında ağaç; Tanrı'yla iletişim vasıtası, soy ifadesi ve göğün direğidir. Hayat ağacı olarak bilinen kutsal ağaç, sadece Türk inançlarında değil, çoğu milletlerin mitlerinde ve inançlarında da mevcuttur. *"Hayat ağacı tektir, yalnız ağaçtır ve kâinatın bel kemiğidir. İnsanın kemikleri de hayat ağacıyla özdeşleştirilir. Soy ağacı, soy kütüğü vs. insan ile hayat ağacı arasındaki bağı gösterir."* (Ergun 2004: 146) Türkmenlerde ağaç kültünün bir devamı niteliğinde ağaca bağlı ırımlar türetmiştir. Ağaca kutsal bir hüviyet veren ırımlar sebebiyle yeni dikilmiş ağaçlar korunmuştur. Türkmen inanışlarına göre *suya tükürmek günahtır*. Bu ırımın bünyesinde hem dinin haram kavramı hem de mitik unsurlar birleşmiştir. Tabiat kültünde su, önemli bir yer işgal eder. Yaşamın kaynağı ve bereket sembolü olan olan hayat suyu Türklerde ve birçok ulusta kutsallık arz eder. Gök Tanrı inancına göre su temiz olduğu için insanlar senede bir kere yıkanır ki su kirlenmesin. *"Orta Asya toplumlarının çoğunda Oğuzlarda, Moğollarda, Sibiryalılarda ve çağdaş Altaylarda ve de günümüzde Türkiye'deki bazı heterodoks topluluklarda suyun dışkı ile kirletilmesi, bazen suda yıkanılması ve de çamaşırla kap kacağın yıkanması da yasaklanmıştır."* (Roux 1998: 110) Türkmen coğrafyası gibi çoğu çöllerden oluşan bir ülkede su fazlasıyla değerlidir. Türkmenler su için *"suv damcası altın denesi"* (su damlası, altın tanesi) tabirini kullanırlar. Dolayısıyla suyla alakalı birçok ırım vardır. Suyun geçmişten gelen kutsiyeti sebebiyle Türkmenler onu kirletmez ve saygı duyarlar. Bazı ırımlarda su ve ateş birlikte yer alır. Her iki kült için de ırımlarda aynı uygulamalar önerilir. *"Eğer suya ve külün üstüne idrarını yaparsan günahtır. Suya, küle, ateşe, meyveli ağacın altına bevl edersen, başın ağırır."* (Öreyev 1993: 49-50) Bu Türkmen ırımınına göre Roux'un da söylediği gibi su ve küle (ateş) dışkı yapılmaz. Suyun ve ateşin temiz ve kutsal olmasından ötürü saygı gösterilmeli ve kirletilmemelidir. Diğer tabiat kültlerine mevzu uzamaması için yer verilmemiştir.

f. Tecrübe ve Sosyal Yaşam Koşulları: Bazı Türkmen halk inanışlarının kökeninde tecrübenin olduğu sezilir. Yaz, kış, mevsimler, zaman, zirai etkinlikler, yaşam koşulları gibi birçok meselede ipuçları ve bilgi veren ırımlar, Türkmenlere yol gösterir. Yıllarca gözlemlenen koşullar, zamanla birer kaide haline gelmiştir. Bu yüzden Türkmenler arasında başta coğrafyalarını ve o coğrafyanın özelliklerini ortaya koyan halk inanışları vardır. "*Güzün ay dik olsa kış çok sert geçer. Kışın yer iyi donsa buğday hâsılatı çok olur. Akşam yere kırağı düşse gündüz kar yağmaz."* (Öreyev 1993: 46) Ama bu tecrübelerin arkasında derine inilirse yine eski inanışların izleri görülür. Gece ve gündüz ve mevsimlerin mitlerdeki yeri bu tecrübe içeren halk inanışları ile de bağlantılıdır.

Yaşamın her alanını kuşatmış olan Türkmen ırımlarının kökenleri, yukarıda anlatılanların dışında bir kısım sebeplere daha bağlanabilir. Yani bir ırımı sadece bir kökene bağlamak fazlaca iddialı olur. Çünkü bir ırımın meydana gelemsinde zaman zaman birden fazla etken söz konusudur. Ama bu çalışmada teferruatlı bir inceleme yerine daha yüzeyde olan izlerden yola çıkılarak saptamalar yapılmıştır. Irımın arkasında mit-din, tecrübe-mit, din- Şamanizm ve mit-din-tecrübe gibi örneklerini çoğaltabileceğimiz karmaşık bir ya da birden fazla unsurun birleşmesinden müteşekkil menşeler görülebilir. Burada önemli olan ırımların ne kadar derin köklerden beslendiği meselesidir. Çünkü bahsi geçen köklerin etkisiyle ırımlar, Türkmen toplumunda varlıklarını, güçlerini korurlar ve yaşamaya devam ederler.

C. Irımların Türkmen Toplumundaki İşlevleri: Birçok toplum, halk inanışlarına hurafe ya da batıl inanç diye bakarken Türkmenler böyle bir anlayışa sahip değildirler. Onlar ırımları gündelik yaşamın yasaları olarak değerlendirirler. Beşikten mezara birçok uygulamada hayatın her alanında ırımların verdiği bilgileri kullanmışlardır. Türkmen ırımları; iyi ve kötü niyet ortaya koyma, teşvik, yasak, koruma, terbiye ve yönlendirme gibi işlevleri üslenir. Bu görevleriyle toplumu, tabiatı, yaşamı kontrol eden ve düzenleyen birer mekanizma oluşturmuştur.

Irımların Türkmenlerin yaşamında önemli fonksiyonlarının başında terbiyeci ve yönlendirme işlevleri gelir. Irımların direktiflerine inanan halk, bazı işleri yapar veya onlardan kaçınır. Büyükten küçüğe halk, içinde bulundukları mevzuyla ilgili ırımın gereğini yapar. *Bıçak ile yemek yemek günahtır*, *gün doğarken saçları açık dışarı çıkarsan ölüm haberi gelir. Büyüyen ağacı yakmak günah*, *ekmek elinden düşse misafir gelir* gibi ırımları günlük yaşamdaki yönlendirici fonksiyonlara örnek verebiliriz. Bu ırımlar, terbiye ve yönlendirmeleriyle yasak ya da teşviki sağlar. Türkmenlere neyi yaparlarsa iyi veya kötü sonuçlar doğuracağı bilgisini verir. Kişileri genellikle iyiye, olumluya ya da müspet olana kanalize etmeye çalışır.

Irımlar, Türkmen toplumunda tarih boyunca etkili varlığını sürdürürken, sosyalist rejim yıllarında kısıtlamalara uğrar. Sosyalist dönemde ırımlara karşı menfi bir tutum takınılmıştır. O yıllarda kaleme alınan bir eserde ırım hakkında şu bilgiler verilir: *"Yaşamın ilk dönemlerinden başlangıç zamanından bu devrin halklarına ulaşan dinin has ilk şekilleri. Bazen de ilk devir yaşamında dini düşüncelerin kalıntısı olan tıbba, rüya yorumuna, fala, hipnozculuğa dair vb. olan inanca ırım derler. … Sovyet insanlarının bazılarında korunan ırım, geçmi-*

şin kalıntısıdır. … Sovyet insanlarının medeniyet derecesinin sorunsuz gelişmesi, emekçilerde ilmi-ateistik düşüncenin dünya görüşü olması için ırımın yok edilmesine yardım ederler.” (Türkmen Sovet Entsiklopediyası 10 1989: 241) Rejimin Türkmenler için hazırladığı kaynak kitaplardan olan ansiklopedide verilen tanımdan anlaşılacağı üzere ırım geçmişin kalıntısıdır ve dini inançların izlerini taşır. Irım, resmi ideolojiye göre sosyalist yaşamın önünde bir engeldir. O, ortadan kaldırılmalıdır ve yerine ateist düşünce geçirilmelidir.

Sosyalist rejim dine ve halk inançlarına ciddi bir şekilde karşı çıkmıştır. Örneğin 1930- 1958 yılları arası rejim tüm Türk dünyası halklarında ve diğer yönetimindeki ülkelerde “Eski Kalıntıları Yıkma” kampanyası başlatmıştır.(Kayabalı-Arslanoğlu 1978: 154) Bu kampanaya göre tüm dini ve halk kültürü içerikli inançlara savaş açılmıştır. Yazar ve şairler, eserlerinde rejimin ideolojik insan tipini resmederken din ve halk inançlarına karşı çıkmalarını kahramanın bariz özelliği olarak sunarlar. Bu ideoloji, Sosyalist Türkmenistan döneminde genelde çok yönlü işlenmiştir. Hem kampanyalarla hem de şairler ve yazarlara çeşitli görevler dikte edilerek ırımlara ve dine karşı propaganda yapılmıştır. Sosyalist ideoloji, sanatçılardan halk inançlarını ve onları yaşatmaya çalışan kişileri, şiddetle eleştirmelerini istemiştir. Sovyet- Türkmen yazarlarından Ata Govşudov’un Mehri Vepa romanında önemli rejim kahramanlarından biri olan Gurt hastanede doktora: *“Ben eski adetlere, resimlere ya da hurafelere inanmayı çok zamandan beri terk ettim.” der.* (Govşudov 1990: 128) Aynı yazarın Köpet Dağın Eteğinde romanında başkahraman Hoşgeldi, yağmur yağması için kurban kesenlere ve adakta bulunanlara eleştiride bulunur. *“Bu inançların hepsi tamamıyla yalan. Tabiatta meydana gelen işlerin hiçbirinde ona tesir eden bir güç yoktur. Hiçbir zaman da olmamıştır. Hoşgeldi, bu sözlerle içeri girdi ve Gurbanlı’yı sınadı.”* (Govşudov 1956: 280) Govşudov kahramanları vasıtasıyla rejimin halk inançlarına karşı tavrını ortaya koyar. Irımları resmi ideolojinin önünde bir engel olarak gören tavrı, Sosyalist Türkmenistan’da dönem yazarları ve şairlerinden Beki Seytekov, Berdi Kerbabayev ve Hıdır Deryayev yapıtlarında da görmek mümkündür.

Rejim, sosyalist dönemde özellikle dini kurumlara savaş açmıştır. Din rejime göre sosyalizmin önündeki önemli engellerden biridir. SSCB, 1922 yılında ateizm propagandasına başlar. Ardından 1922–1925 yıllarında cami, mescit gibi yerlerin eşyalarına el konur ve kapatılır. 1920–1945 yılları arasında Müslümanlara hac yasağı getirilir. (Kayabalı- Arslanoğlu 1978: 153–154) Bu tür uygulamaların ardı arkası kesilmez. Sovyet döneminde rejim halka ırımları dinin zararlı kalıntıları olarak sunar. Bu baskı, Türkmenler için sosyalist dönemde ırımların önem arz etmesine sebep olmuştur. Türkmenler, dinden yoksun kalınca, halk inanışlarına yönelmiştir. Halk inanışlarının somut ve kurumsal yapılarının olmaması, onların bir nebze korunmasını sağlamıştır. Bu sebeple rejimin dine karşı sergilediği sert tutum, halk inançlarına karşı sergilenememiştir. Tabiî ki şunu belirmek lazım halk inançları ile mücadele rejimin dinden sonraki işlerinden biridir. Sadece din kadar ağır bir mücadele yapılmamıştır, ikinci planda kalmıştır. Halk da rejimin bıraktığı bu boşluğu kullanarak ırımları yaşatmaya çalışmıştır. Müessesesi olmayan ırımlar, rejim için din kadar büyük bir tehdit unsuru olarak görülmemiştir. Kısmen de olsa halk içinde varlıklarını sürdürmelerine müsaade edilmiştir. Örneğin baskılara rağmen rejim; türbe zi-

yaretlerini, doğum ve ölümle ilgili çeşitli inanış ve uygulamaları tamamen ortadan kaldıramamıştır.

Sosyalist dönemde ırımlar, Türkmen toplumunun millilik vasfını ve kültürel yapısını koruyan bir faktör olarak hizmet etmiştir. Yaklaşık yetmiş yıllık bir esaretten sonra günümüz Türkmenistan'ında ırımlar önemli oranda varlığını korumaktadır. Bir araştırma çerçevesinde 2004 yılında Türkmenistan'da bulunduğum sıralarda bu durumu açıkça gördüm. Hatta dini yaşam serbestleşmesine rağmen ülkede ırımların etkinliği ve yaptırım gücü daha fazladır. Irımlar Türkmenlerin yaşamında sosyal bir düzen oluşturur. İyi ve kötü niyeti ayırıma, teşvik, yasak, motivasyon, koruma, terbiye gibi işlevlerle Türkmenistan'da milli benliğe hizmet eder. Türkmenlerin ırımları kabullenip, hatta eğitim sistemlerine yerleştirmelerinin önemli bir sebebi de eski yönetime karşı duyulan bir tepkidir. Örneklerini verdiğimiz baskıcı uygulamalara karşıt olarak halk, yeni dönemde varlığını sürdürmek için milli değerlerine büyük önem vermektedir. Dini kurallar unutulduğu için onların yerini ırımları almıştır. Milli benliğin temeli sayılan folklor ürünleri içinde ırımlar da unutulmamıştır. Hazırlanan birçok eserde, ders kitabında onlara yer vermişlerdir. Bunlara örnek olarak altıncı sınıflar için hazırlanan bir edebiyat kitabı gösterilebilir. (Orazov, vd. 1997: 16)

Sosyalist rejim döneminde de varlığını belli ölçülerde koruyan ırımlar, yeni sistemde toplumsal hayatı düzenlemede büyük görev üslenmiştir. Bunun için hem halk hem de yönetim ırımlara milli bir hazine hükmünü vermiştir ve onları bir Türkmen'i Türkmen yapan unsurlardan görmüştür. Türkmenlerin ilk Cumhurbaşkanı Saparmurat Türkmenbaşı'nın da teşviki ile de ırımlar devlet eliyle okullarda öğretilmektedir. *"Üçüncü sınıfın ders kitaplarında "ırımlar" başlığı altında gece tırnak kesilmez, cuma günü çamaşır yıkanmaz, ekmeği bir el ile bölmek doğru değil şeklinde inançlar verilmektedir. (G. Goşayeva, O. A. Palvanova: Ene Dili Orta Mekdeplerin 3. Klas Üçin Okuv Kitabi, Aşgabat 2001, s. 147–215) Geleneksel yapıda yaygın olarak bilinen ve uygulanan ırımlar bağımsızlıktan sonra devlet eliyle müfredata konulmuştur."* (Bilgin, 2005: 107) Aynı biçimde altıncı sınıflar için hazırlanan Türkmen Edebiyatı kitabında ırımlara özel bir yer ayrılmıştır. *"Türkmen halkının varlığının ve örf adetlerinin bir parçası ırımlar ve inançlardır. Irımlar insanoğlunun yıllar boyunca edindiği tecrübelerden meydana gelir. … Akşam yere kırağı düşse ertesi gün kar yağmaz. Kedi yıkansa misafir gelir. Hamur yoğrulurken, sıçrasa misafir gelir."* (Orazov, vd. 1997: 16) Kitapta ırımın tanımı yapılırken, Türkmen halkının varlığının bir simgesi olduğu belirtilir ve örf ve âdetin bir parçası olduğu anlatılır. Daha sonra çeşitli örnekler verilir.

Irımların işlevlerine ilişkin olarak bir de örf, âdet, gelenek ve görenekle bağlantısı üzerinde durulmalıdır. Türkmenler adı geçen kavramları "adat", "dep", "dessur" kelimeleri ile ifade eder. Ama bunlar birbiri ile ilintili kavramlardır. Bunu düğünle ilgili adat, dep ve dessurları örnek vererek gösterebiliriz. *"Buna göre en temel kavram adattır, ondan dep, ondan da dessur çıkar. Çocuğu evlendirmek adattır, bunun için düğün yapmak deptir ve bu debinde gelin geldiğinde eline un ve yağ çalınması gibi dessurları vardır."* (Bilgin, 2005: 108) Türkmenler için özellikle dessurlar halk inanışları ile iç içedir. Birçok dessurda ırımla bağlantı vardır. Yukarıda misal gösterilen düğün örneğinde olduğu gibi gelinin eline un ve yağ çalarak evine bereket getirmesini umarlar ve öyle inanırlar. Bu örnekleri doğumdan ölüme çoğaltmak mümkün-

dür. Türkmenler gündelik yaşamda ve geçiş dönemlerinde yaptıkları birçok uygulamada ırımlardan faydalanırlar. Faklı niyet ve inançlarını onlar vasıtası sergilerler. Burada zengin bir örnek olması sebebiyle düğün ile ilgili ırımlar üzerinde durulacaktır. Böylece hayatın birçok aşamasında ırımlardan faydalanan Türkmenlerin inanışlarıyla ilgili yaşamına bir pencere aralanacaktır.

1. Türkmenlerde düğün yapılacak tarih, yıldızlara bakılarak molla tarafından belirlenir.
2. Kız istemeye uğurlu günlerde gidilir. "Türkmenler arasında düğün gününün belirlenmesine "sehet" denir. Türkmenler belirli ay ve günlerde düğün yaparlar. (Tatlılıoğlu 2001: 223)
3. Kız istemeye gidilirken beyaz yağlık (örtü) takılır. Beyazın iyiliğe sebep olacağına inanılır.
4. Kız istemeye gidenler gözlerinin üstüne beyaz pamuk yapıştırırlar. Pamuk beyaz olduğu için iyilik getireceği inancı vardır.
5. Dünürcüler kız evine tuz götürür ve kız evinde ekmeğe banarak yerler. Türk kültüründe önemli bir yeri olan tuz, bereket ve bolluk sembolü olarak görülür. Yeni yuvanın birliği ve dirliği için dünürcüler, kız istemeye tuza banılmış ekmek yiyerek başlar.
6. Kız istemeye ekmek ya da şeker ile gidilir. Ekmek bolluk, şeker ise ilişkilerin tatlı olması içindir.
7. Türkmen kızın çeyizi götürülürken onun eşarbı ya da gömleklik kumaşının bir parçası yakılır. Böylece nazardan kurtulacağına inanılır.
8. Kızın çeyizine konulan her parçanın sayısı dokuzdur. Bu yüzden çeyize kızın dokuzu denir.
9. Kız istemeye gidilirken bazı Türkmenlerde yol üzerine beyaz ipli iğne atılır. Burada amaçlanan yolun ak, işin asan olmasıdır.
10. Gelin alınmaya gidilirken gelenlere tatlı su ikram edilir.
11. Gelin kızın yüzüne ayna tutulur ki şansı açık olsun.
12. Bir yerde iki düğün varsa çileli olmasın diye birbirlerine ekmek verirler.
13. Gelin almaya gelenler geri dönmeden, kızın şansı açık olsun diye yengesine gaz lambası veriler.
14. Kızın yengesi gelin arabası evden ayrılırken testi kırar.
15. Gelin arabası ve düğün konvoyu, iki tarafı ateş olan bir yoldan geçer. Böylece ateşin kötü ruhları kovmasından ve temizleyici özelliğinden yararlanırlar.
16. Damadın akrabaları gelinin evinden bir şey alırlarsa kendi evlerinde de düğün olacağına inanırlar.
17. Geline nazar değmesin diye düğün arabasına deve yününden siyah beyaz bir ip bağlanır.
18. Damadın akrabaları gittiği eve bağlı olsun diye kız evinden bir ağaç kazık alır ve gelin evine getirir, çakarlar.
19. Hayatın kötü günleri olduğunu unutmasınlar diye gelin arabası eve geldiğinde damat ile gelinin üzerine küçük taş atarlar.
20. Gelin eve geldiğinde ateş üzerinden geçirilir ve ocağın etrafında dolaştırılır. Böylece ateşin temizleyici özelliğin faydalanılır. Hatta gelinin üzerinde cin vb. varlıklar varsa onlardan kurtulduğuna inanırlar.
21. Kayınvalide damat ve gelinin hayatı tatlı olsun diye onların başlarına şeker saçar.
22. Gelin eve girdiğinde bolluk ve bereket için bir eli yağa, bir eli tuza batırılır.
23. Gelin odaya girdiğinde kayın valide kızın başına elin koyar ve dua eder.

Ardından kızın ayağına usulca basar ki artık başka birilerinin emri altına girdiğini anlasın.

24. Gelinin yatak odasına çocukları çok olsun diye bir çocuk beşiği koyarlar ve üzerine erkek çocuk oturturlar.
25. Gelin evine beyaz halıda yürütülerek götürülür.
26. Gelin eve geldiğinde ziyaretçiler yüzüne bakar ve nazar değmesin diye maşallah der.
27. Nikâh kıyılırken, erkeğin yakınları sürekli makas açıp kapayarak, ses çıkarılar ve böylece kötü ruhları ve şeytanları evden kovarlar.
28. Nikâh kıyılırken birisi eşikte otursa nikâh bağlanır.
29. Nikâh kıyıldıktan sonra gelin ömür boyu kocasına hizmet esin diye kocasının botlarını çıkarır, kuşağını çözer ve gömleğinin düğmelerini açar.
30. Nikâh sonrası şerbet ilk önce kız ile oğlan içirilir. Böylece ağzı bir olacaklarına inanılır.
31. Nikâhtan sonra gelin ve damada cesur olsun diye yürek ve böbrek yedirirler.
32. Gelini eline un sürülerek onun evlilikte mutlu olması dilenir.
33. Gelin evin avlusuna geldiğinde "üzerlik" otu yakılarak tütsü yapılır. Gelin ve yuvası nazardan ve kötü varlıklardan korunur. (Tatlılıoğlu 2000: 151–166)

Yukarıda düğünle ilgili bir kısım ırımlar verilmiştir. Bunları düğün sonrası çocuk doğumu, uzun yaşam gibi çeşitlendirmek mümkündür. Örneklerde görüleceği üzere düğünün başlangıcından sonuna bolluk bereket, iyi şans, kötü ruhları kovma, iyi geçinme, sıkıntılara katlanma, nazardan korunma, mutlu olma, itaat, hizmet vb. birçok amacı taşıyan ırımlar uygulanır. Bunların kılavuzluğunda yaşam, olumlu ve iyiye kanalize edilmeye çalışılır. Söz konusu örneklerde geçmiş Türk kültüründen günümüz araç ve gereçlerine kadar birçok unsur bir araya getirilmiştir. Böylece modern ile ırım birleştirilmiştir. Yaşamın bir parçası haline getirilmiştir. Bir yanda ateş gibi mitik ve Şamanist unsur diğer yanda araba buna örnek gösterilebilir. Modern çağın vasıtası geçmiş kültür ile bir araya gelmiştir. Düğün uygulamasında kullanılmıştır. Burada da görüleceği üzere Türkmenler gündelik hayatlarında özel günlerinde her zaman bir şekilde ırımlara başvururlar. Onların yönlendirmesi ile hayatı kolaylaştırmaya çalışırlar.

Kentlerde olduğu gibi hususiyetle kırsal alanda geleneksel aile ortamında, yaşayan Türkmenler arasında ciddi bir biçimde ırımların etkisi görülür. Bir şekilde kent kültürüne adapte olan halk ırımları zaman zaman ihmal ederken, köylüler ihmal etmez. Gerek hayatın hızlı olmaması gerekse köy ortamının küçük olması bunda etkilidir. Yaşamın herhangi bir anında özel günlerde ihtiyaç anında köylüler ırımlara daha çok yönelir. Buna sadece ölümle ilgili inanışlardan birkaçını örnek gösterebiliriz. Bu uygulamalar şehirlerde olduğu gibi fazlasıyla köylerde yaşanır. Ölünün üçüncü, yedinci, kırkıncı ve elli ikinci günlerini kutlanır. Bu günlerde ölü akrabaları ziyaret edilir. İlk ziyaret gününde ortaya konulan yemekten az, sonuncusunda ise daha çok yenir. Ziyaretler ile ölü ve yakınlarının onurlandığı, yemeklerle ölünün hayır kazandığı inancı vardır. Ayrıca bu uygulamaların belli kuralları vardır. Ziyarete erkekler takkeli, kadınlar örtülü katılmalıdır. Gelenler, çok konuşmadan, ziyaret yerinde bulunan mollanın dualarına iştirak etmelidir. Bu çok çok âdetlerin içinde oturma-kalkma, yeme-içme, ziyaret, anma, dua, baş sağlığı eksenli birçok uygulama ırımlarla ilişkilidir. Onlara sadece bir âdet ya da örfi uygulama olarak bakılamaz. Sözü edilen unsurların içinde ırımlara da yer verilmelidir.

SONUÇ

Geçmişin günümüze taşıdığı ırımlar, Türkmenler arasında yoğun bir şekilde varlığını korumaktadır. Onlar Türkmenlerin milli kimliğini belirleyen unsurlar haline gelmiştir. Çeşitli işlevleriyle halkın kılavuzu olmuştur. Günümüz bağımsız Türkmenistan'ında kültürün bir parçası olan ırımlar devlet eliyle teşvik görmektedir. Sosyalist düzenin bitmesiyle Türkmenler kültürlerine büyük önem vermiştir. Bir milli benlik unsuru olarak değerlendirilen ırımlar, Türkmenler için yaşamın felsefesini teşkil etmektedir ve yıpranmalara rağmen varlıklarını sürdürmektedir. Bunda gerek toplumsal yaşamda şehirleşmenin tam anlamıyla oturmaması gerekse kırsal yaşamın birçok özelliğinin devamı etkilidir. Yaptığım gezi ve incelemelerde Türkmen halkının şehre köy kültürünü taşıdığını gördüm. Dolayısıyla şehirleşirken köy kültürü ile birlikte yaşayan halk, yaşamlarının vazgeçilmezi ırımları buralarda da devam ettirmektedirler. Modern iletişim araçları ve yenileşmeye rağmen hali hazırda ırımlardan vazgeçilememiştir. Sadece içlerine yeniçağın araç ve gereçlerini almıştır ve yeni inanışlar ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak Türkmenler için ırımlar yaşamın bir gereğidir, onlara uymak zorunludur. Bu sebeple Türkmenlerin yaşamında ırımlar, dinden daha önemli bir role sahiptir.

KAYNAKÇA

Bilgin, Vejdi. "Gelenek ve Din, Türkmenistan'ın Dini Hayatında Geleneğin Rolü". *Marife,* Yıl 5, Sayı 2, 2005: 100–124.

Çoruhlu, Yaşar. *Türk Mitolojisinin Anahtarları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002.

Durdıyev, Recep. *Türkmen Edebiyatının Altın Hazınası*. Aşgabat: Türkmen Devlet Neşriyatı, 2002.

Eliade, Mircea. *Şamanizm.* (çev. İ. Birkan), İstanbul: İmge Kitabevi, 1999.

Ergun, Pervin. *Türk Kültüründe Ağaç*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2004.

Geldiyev, Gurbandurdı. *Türkmen Şahırana Halk Dörediciligi*. Aşgabat: Türkmen Devlet Neşriyatı, 2003.

Govşudov, Ata. *Köpet Dagın Eteginde*. Aşgabat: Türkmen Devlet Neşriyatı, 1956.

----------. *Mehri Vepa.* Aşgabat: Magarıf Neşriyatı, 1990.

İnan, Abdulkadir. *Tarihte ve Bugün Şamanizm.* Ankara: TTK Yayınları, 5. Baskı, 2000.

Kayabalı, İsmail ve Cemender Arslanoğlu. *Orta Asya Türklüğünün Tarihi ve Bugünkü Durumu.* Ankara: Kömen Yayınları, 1978.

Kazakça Türkçe Sözlük. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1984.

Kiçigulov, Porcan. *Görogli Hakında Söhbet.* Aşgabat: Türkmenistan Neşriyatı, 1978.

Orazov, K. vd. *Türkmen Edebiyatı 6* (6. Klas Üçin Sınag Okuv Kitabı). Aşgabat: Magarıf Neşriyatı, 1997.

Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi.* II. Cilt, Ankara: TTK Yayınları, 1995.

Öreyev, Arazbay. *Irımlar.* Aşgabat: Ruh Neşriyatı, 1993.

Özbek Tiling İzahli Lügati. Moskova: Özbekistan SSR Fenler Akademisi Puşkin Dil ve Edebiyat Enst. Rus Dili Neşriyatı, 1981.

Radloff, W. *Versuch Eines Wörterbuches Der Türk-Dialecte*. I. Cilt, Hollanda: Mounton-Co, 1960.

Roux, Jean Poul. *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. Ankara: İşaret Yayınları, 2. Baskı, 1998.

Tatlılıoğlu, Durmuş, "Din Sosyolojisi Açısından Türkmen Ailesi ve Kuruluşu Düğün Nikâh ve Boşanma". *Akademik Araştırmalar,* Sayı: 9-10, Mayıs-Ekim, 2001: 215-234.

----------. "Türkmen Irımları (Halk İnançları)". *Cumhuriyet Ünv. İlahiyat Fak. Dergisi,* Sayı: 4, 2000: 151–166.

----------. "Türkmenistan'da Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili İnanç ve Uygulamalar". *Akademik Araştırmalar*, Sayı: 2, Ekim, 1999: 13-32.

Yudahin, K.K. *Kırgız Sözlüğü.* (çev. A. Taymas), Ankara: TDK Yayınları. 4. Baskı, 1998.

Türkmen Dilinin Sözlüği. Aşgabat: TSSR Ilımlar Neşriyatı, 1962.

Türkmen Sovet Entsiklopediyası. Cilt 10, "Irım", Aşgabat: TSSR Ilımlar Neşriyatı, 1989.